

УДК 343.982.4

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.1.37>

Орлова Т. А.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики, судової експертології
та домедичної підготовки факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ

Волобуєв І. Р.,

студент факультету прокуратури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

СУЧАСНІ МОЖЛИВОСТІ ЕКСПЕРТНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФА ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Анотація. Стаття присвячена висвітленню перспектив використання результатів досліджень із застосуванням поліграфа у процесі доказування в кримінальних провадженнях. На підставі отриманих даних про технічні можливості поліграфа та його програмного забезпечення розкрито перелік тактичних завдань, що можуть бути вирішеними експертами під час розслідування злочинів. Висвітлено значення результатів поліграфічних експертних досліджень у системі доказів. Наголошено, що крім тактичного значення у процесі доказування, висновок експерта може стати підставою ухвалення слідчим суддею таких важливих рішень у провадженні, як проведення обшуків, тимчасового доступу до речей і документів, проведення комплексу негласних слідчих (розшукових) дій, призначення інших судових експертиз тощо. Визначено, що вчасно отримані результати судової експертизи із використанням поліграфа не тільки можуть виступати основою для побудови версій під час розслідування, визначення основних тактичних завдань і відповідних першочергових слідчих (розшукових) дій, а й входить у комплекс доказів, на яких ґрунтується обвинувачення. Зазначено, що можливості судової психологічної експертизи із використанням методики поліграфічного дослідження є унікальним способом реалізації права будь-якої особи підтвердити правдивість своїх показань (в тому числі й алібі), зафіксувати свою позицію співпраці зі слідством, довести свою відкритість та ініціативність. Представлено перелік психофізіологічних аспектів, що можуть бути встановлені експертом під час застосування поліграфа в осіб, які перевіряються на причетність до правопорушення. До таких аспектів віднесено наступні: акцентуації особистості або схильності до вчинення окремих видів правопорушень; ознаки патологічних сексуальних відхилень (педофілії, герантофілії, некрофілії); ознаки наявності слідів у пам'яті особи про обставини вчинення нею злочину; ознаки перекручування, замовчування чи конструювання інформації. Розкрито бачення щодо комплексу заходів з підвищення перспективи широкого використання можливостей експертної технології використання поліграфа в процесі доказування в кримінальних провадженнях.

Ключові слова: поліграфолог, детектор брехні, перевірка на поліграфі, поліграфічні дослідження, сліди у пам'яті людини, діагностування психофізіологічних особливостей, експерт-поліграфолог, новітні досягнення науки і техніки.

Orlova T. A., Volobuyev I. R. Modern possibilities of expert technology of the use of lie-detector are during investigation of criminal offences

Abstract. In the presented article general directions and prospects of drawing on the results of researches are exposed with application of lie-detector in the process of finishing telling in criminal realizations. On the basis of the obtained data about economic feasibilities poligrafe and him software the list of spheres in that drawing on the results of such researches in Ukraine of most effective is exposed. The value of results of poligraf expert researches is reflected in the system of proofs. It is marked that except a tactical value in the process of finishing telling, the conclusion of expert can become founding of acceptance of such important decisions an inquisitional judge in realization, as realization of searches, temporal access to the things and documents, realization of complex of secret inquisitional (of criminal investigation) actions, setting of other judicial examinations and others like that.

Certainly, that the results of judicial examination got in time with the use of poligrafe not only can come forward as basis for the construction of versions during investigation and determination of corresponding near-term inquisitional (of criminal investigation) actions but also included in the complex of proofs that there is base on a prosecution. It is marked that possibilities of judicial psychological examination with the use of methodology of lie-detector research are the unique method of realization of right for any personality to confirm veracity of the testimonies (including alibi), fix the position of collaboration with investigation, to lead to the openness.

The list of psychical and physiology aspects, that can be set by an expert during application to the lie-detector for persons that is checked for involvement to offence, is presented. To such aspects, the following is attributed: to accentuation of personality or propensity to the feaseance of separate types of offences; signs of pathological sexual perversions (paedophilias, necrophilias); presence of tracks bits are in memory of person about the circumstances of commission of crime; signs of twisting, saying nothing or constructing of information. Vision is exposed in relation to the complex of measures on the increase of prospect of deployment of possibilities of expert technology of the use of lie-detector in the process of finishing telling in criminal realizations.

Key words: *lie-detector, poligrafexpert, poligraf researches, tracks in memory of man, diagnosing of psychical and physiology features, newest achievements of scitech.*

Вступ. Досягнення у сфері досліджень психофізіологічних особливостей людей за допомогою поліграфа є загальновідомими у світі. З кожним роком зростає попит на оновлення технічних можливостей поліграфа, удосконалення методики його застосування та системи підготовки спеціалістів (експертів) для роботи з цим приладом і відповідним програмним забезпеченням.

В Україні має місце така ж тенденція. Сучасний ринок вражає досить широким вибором «детекторів брехні» різної вартості та базової комплектації. Через засоби масової інформації спостерігається активна популяризація застосування цих пристроїв у різних сферах життя людей. Це й вирішення сімейно-побутових конфліктів з приводу зради у подружньому житті; встановлення корисливого мотиву при вступі у шлюб і головної мети дружини/чоловіка – після розлучення розподілити майно або мати аліментне утримання; відбір працівників і перевірка матеріально-відповідальних осіб на підприємствах під час внутрішніх розслідувань та інші ситуації.

Виробниками і торговими представниками у рекламних оголошеннях робиться акцент на тому, що перевірки на поліграфі дозволяють виявити будь-яку приховану інформацію або причетність особи до правопорушень. Зазначається, що сучасні поліграфи компактні, мають високу точність, а процес перевірки зводиться до звичайної бесіди.

На наше переконання, таке навмисне спрощення рекламодавцями процесу експлуатації по суті високоточних приладів призвело до появи ринку комерційних послуг з «тесту-

вання на детекторі брехні», що надаються особами без спеціальних знань і без освіти. Цілком закономірною є велика кількість хибних, необґрунтованих аматорських висновків у сфері таких послуг. Зрозуміло, що у частини науковців і практиків правоохоронців (адвокатів, прокурорів, суддів, слідчих) сформувався досить скептичне ставлення до використання цієї сучасної технології в кримінальних провадженнях.

На даний час серед вчених криміналістів немає єдиного погляду щодо того, який статус мають результати досліджень із використанням поліграфа в системі доказів. Одні науковці (Беспалько І., Конюхова М., Мельник М., Тенешев В., Котис В., Калугін В., Книженко С., Сергєєва С.) вважають ці дослідження нетрадиційними методами (засобами, способами) доказування, а отримані результати орієнтовною для слідства інформацією [1; 2; 3; 4]. Інші вчені (Оначишич В., Хоменко М., Мотлях О., Корж Є., Скрябін О.) та частина практичних працівників називають цей пристрій «детектором брехні» і визнають технічні можливості поліграфа розпізнавати неправдиві покази [5; 6; 7; 8; 9]. Які сучасні можливості має технологія застосування цих приладів і як знайти раціональний підхід впровадження цієї технології в процес доказування? Відповідям на ці питання ми присвятили своє дослідження.

Виклад основного матеріалу. Очевидно, що в Україні на державному рівні визнана важливість результатів досліджень із застосуванням поліграфа, оскільки нормативно закріплена обов'язкова процедура проходження цієї діагностичної перевірки канди-

датів на посади в органи державної влади, зокрема у правоохоронні органи.

Так, відповідно відомчих нормативних актів кадрові спеціальні перевірки, проведення внутрішніх службових розслідувань та відбір кандидатів при прийнятті на службу до Збройних сил України та Міністерства Оборони [10], Національної гвардії України [11], Державного бюро розслідувань [12], Національної поліції України [13] повинні спиратись на результати вказаних досліджень. Про офіційний рівень визнання Україною методу діагностування психофізіологічних особливостей людей за допомогою поліграфу свідчать не тільки нормативно визначені підстави і порядки проведення таких досліджень, а й зареєстрована у Національному класифікаторі професій України професія експерт-поліграфолог (Розділ 2 Професіонали, код КП 2144.2) [14].

Для задоволення потреб слідчої і судової практики в рамках кримінальних та цивільних проваджень експертні установи серед інших видів судових експертиз організують проведення судових психологічних експертиз із використанням поліграфа [15].

Застосування експертом апаратно-програмної методики дослідження внутрішнього світу особи, а також слідів у її пам'яті дозволяє встановити важливі аспекти, які мають значення для організації та планування процесу доказування. Ми погоджуємось із позицією А.Ф. Волобуєва, який зазначав, що інформація отримана за допомогою поліграфа під час допиту не може використовуватись як доказ винуватості або невинуватості особи [16, с. 62-63]. Але ми зауважуємо на тому, що вчасно отримані результати судової експертизи із використанням поліграфа не тільки можуть виступати основою для побудови версій під час розслідування, визначення основних тактичних завдань і відповідних першочергових слідчих (розшукових) дій, а й можуть входити у комплекс доказів, на яких ґрунтується обвинувачення.

Крім тактичного значення у процесі доказування, висновок експерта може стати підставою ухвалення слідчим суддею таких важливих рішень у провадженні, як проведення обшуків, тимчасового доступу до речей і документів, проведення комплексу неглас-

них слідчих (розшукових) дій, призначення інших судових експертиз тощо.

Слід звернути увагу на те, що у межах кримінального провадження правом будь-якої особи (підозрюваного, свідка, потерпілого) повинна бути можливість підтвердити правдивість своїх показань, в тому числі й алібі. Особа повинна мати можливість довести свою відкритість, проявити ініціативу у доведенні своєї непричетності до злочину, та зафіксувати свою позицію співпраці зі слідством. Можливості судової психологічної експертизи із використанням методики поліграфічного дослідження в цьому сенсі є унікальним способом реалізації такого права.

Під час досудового розслідування вказаний вид експертних досліджень дозволяє вирішити ряд ключових завдань при перевірці осіб, які підозрюються у причетності до правопорушення. На підставі отриманих даних про технічні можливості поліграфу та його програмного забезпечення нами сформовано наступний перелік психофізіологічних аспектів, які доступні до діагностування експертом.

1. *Наявність або відсутність у особи певної акцентуації*¹, тобто посиленних особистісних рис, які знаходяться у межах клінічної норми (не є психічним розладом), але сигналізують про певний розлад особистості, що має тенденцію до переходу у патологічний стан при певних умовах [17, с. 6; 18].

Наприклад, посилена риса зневаги й ненависті до осіб з нетрадиційною орієнтацією або до жінок може свідчити про наявність внутрішньої мотивації на вчинення насильницьких чи сексуальних злочинів до таких категорій осіб. Відсутність емпатії (співчуття до людей або тварин, які страждають) сигналізує про схильність до садизму та отримання задоволення від спричинення болю іншим. Підвищена умовиваність на постійне особисте збагачення будь-якою ціною може виявляти схильність особи до шахрайства та інших корисливих правопорушень. Можуть бути й інші патерни, що прямо не підтверджують мотив вчинення злочинів, але вказують на його потенційні

¹ Акцентуації характеру (від лат. *accentus* – наголос) – введене німецьким психологом К. Леонгардом поняття, що означає надмірну виразність окремих рис характеру та їхніх сполучень і становить крайні варіанти норми, що межують із психопатіями

ознаки та можуть свідчити про певну схильність до вчинення окремих категорій кримінальних правопорушень (насильницьких, корисливих, сексуальних).

2. *Наявність або відсутність ознак важких патологічних відхилень*, зокрема таких суспільно небезпечних сексуальних розладів, як педофілія, некрофілія, герантофілія, зоофілія тощо, які вказують на формування стійкого мотиву на вчинення насильницьких злочинів. На сучасному етапі показала свою ефективність у вирішенні цієї специфічної задачі методика демонстрації особі, яка піддається дослідженню з використанням поліграфу, спеціально підібраних психологом або психіатром ілюстрацій, фотографій та карток, сюжет яких викликає психофізіологічну реакцію у разі наявності зазначених патологічних сексуальних уподобань. Слід зауважити на тому, що особи, у яких діагностуються вказані небезпечні види перверсій, можуть не вчиняти злочини, але вони постійно стримуються від реалізації свого хворобливого потягу. Засобами стримування можуть бути медикаменти, перегляд порно контенту певного змісту, реалізація через певні дії у професії.

3. *Наявність або відсутність слідів у пам'яті про обставини вчинення злочину*. Завданням експерта є встановлення і фіксація даних про наявність спогадів у особи про деталі підготовки нею, вчинення та приховування злочину; або спогадів про вчинений щодо неї злочин; або спогадів про обставини, які спостерігала особа, як свідок. Об'єктом дослідження виступають сліди в пам'яті людини, тобто ті образи (візуальні, слухові, смакові, тактильні), які зафіксовані у зв'язку із подією злочину та можуть бути відновленими (пригаданими) під впливом стимулів-подразників (аудіовізуальної інформації).

4. *Ознаки перекручування, замовчування (утаювання) чи конструювання (придумування) інформації*. Перевірці піддаються раніше дані показання. На відміну від попереднього завдання, об'єктом дослідження є особливості роботи мозку під час прогнозування, спогадів інформації та її конструюванні.

Так, науковцями медиками спеціалістами у сфері неврології та нейрохірургії визначені функції півкуль головного мозку, як складових

нервової системи людини [19, с. 32-34]. Вченими доведено, що ліва півкуля перероблює інформацію логічно, послідовно і відповідає за аналіз та прийняття рішень, права півкуля оперує наявними образами (просторовими, візуальними тощо), а функцією лобової частки, є здатність до прогнозування майбутніх наслідків поточних дій, вибір між нормальною поведінкою і поганими діями, або хорошими й кращими (що також можна назвати сумлінням), заміщення та придушення соціально неприйнятних відповідей, та визначення подібності та відмінності між речами чи подіями [20].

Діагностичне дослідження дозволяє визначити, які саме ділянки мозку особи активізуються під час пред'явлення їй тих чи інших стимулів-подразників та її відповідях на питання, і відповідно сформулювати висновки про ознаки конструювання інформації при відповідях (неправди) та пригадуванні (правди).

Треба звернути увагу на той факт, що злочин – це подія, що завжди викликає крайні емоції у людини такі, як злість, страх, ненависть, огида від вигляду крові та ран, інтерес, азарт, фізичне задоволення, тощо. Ці емоції яскраво виражені й можуть швидко змінювати одна одну, при цьому, як правило, підвищується тиск крові та суттєво змінюється її склад внаслідок вироблення гормонів (у разі негативних емоцій, стресу: адреналіну, норадреналіну і кортизолу; а разі задоволення: серотоніну, ендорфіну) [21]. Пам'ять людини чітко фіксує обставини таких подій, оскільки вони є особливими для стану організму. Спогади у вигляді образів (візуальних, слухових, запахових і смакових), які викликали емоції, а також відчуття тактильні залишаються надовго у пам'яті. Емоції при спогадах мають властивість відновлюватись, оскільки викликають візуалізацію образів, тактильних почуттів, звуків, смаків. Це відновлення викликає фізіологічну реакцію організму на багатьох рівнях. Саме на виявлення і фіксацію вказаних реакцій налаштоване апаратно-програмне забезпечення поліграфу. Ця спеціальна техніка має можливість реєструвати динаміку протікання як мінімум п'яти незалежних психофізіологічних процесів організму людини, зокрема грудного і діафрагмального дихання, серцево-

судинної активності, електропровідності шкіри, рухової активності [22]. Поліграф обладнаний не менш, як десятима високочутливими датчиками змін психофізіологічних процесів організму, які людина свідомо контролювати (стримувати чи прискорювати) не здатна.

Але самі по собі покази поліграфу – це тільки технічна складова дослідження. Змістом її наповнює експерт, коли у дослідницькій частині він відображає зв'язок між спеціально підібраними стимулами-подразниками (спеціально підібрана аудіовізуальна інформація) і психофізіологічними реакціями організму досліджуваної особи.

Дослідницька частина експертизи повинна обов'язково відображати такі важливі моменти, як *послідовність* певної реакції на стимул та *повторюваність* реакції на аналогічні або споріднені стимули. Таким чином у мотивувальній частині висновку експерт може послатися на встановлену *закономірність* реакцій організму досліджуваної особи, що може бути підставою для підтвердження існування певних фактів, що мають значення для вирішення завдань розслідування або прийняття окремих рішень у кримінальному провадженні.

В основі проведення досліджень із використанням поліграфа лежить застосування спеціальної методики, яка включає наступне: 1) підбір експертом (спеціалістом) комплексу стимулів-подразників у вигляді блоків питань, висновків експертиз, окремих речових доказів, зокрема документів, зображень (фотографій, відеозаписів, малюнків, схем), викрадених речей, одягу зі слідами чи іншого; 2) визначення послідовності і черговості пред'явлення вказаної аудіовізуальної інформації досліджуваній особі; 3) фіксація динаміки змін психофізіологічних процесів організму та відповідних реакцій.

Реакції повинні бути послідовними (слідувати чітко від конкретного стимулу) та повторюваними. У такому разі експерт у мотивувальній частині дослідження може визначити, наприклад, наступне: особа видає реакції на всі стимули, що пов'язані із деталізацією нанесення поранень жертві, зокрема при відповіді на наступні питання: «Удари гр.К Ви наносили?», «Кров на тілі гр.К Ви бачили?»

«Гр.К страждав від болю під час нанесення ударів?», «Ви боялись, що крики гр.К почують сторонні особи?», а також під час постановки питань щодо характеристики знаряддя вбивства і демонстрації ножа, та демонстрації брюк, у які особа була вдягнута у день вбивства і постановки питань щодо слідів крові на них. Зазначене дає підстави стверджувати про те, що особа каже неправду, коли заперечує свою причетність до вбивства гр.К. і вказує, що їй невідомі обставини вчинення злочину.

Повнота і змістовність отриманих результатів дослідження, аргументованість висновків експерта повністю залежить від ретельної підготовки комплексу стимулів-подразників, а також вміння ефективно його використання під час роботи з піддослідним. Експерт повинен не просто мати освіту психолога, а отримати її за спеціалізацією (спеціальністю) Психофізіологія [23], тобто бути спеціалістом у сфері фізіологічних основ психічної діяльності та поведінки людини, він повинен бути обізнаним у закономірності зв'язків психічних процесів й станів людини з роботою мозку. Адже основою науки психофізіології є підхід, відповідно до якого робота систем головного мозку людини лежить в основі психічних процесів, індивідуальних особливостей та станів людини [24]. Сама назва науки свідчить про той факт, що психічні процеси (стани, поведінка) і фізіологічні особливості роботи головного мозку людини – це єдиний механізм, системи якого тісно пов'язані, взаємозалежні та працюють як єдине ціле. Експерт повинен бути обізнаний у закономірностях діяльності цього механізму, і застосовувати ці знання під час судової експертизи, проведення якої йому доручено. Основою висновків дослідження повинна виступати науково обґрунтована позиція експерта, яка сформувалась на підставі аналізу й оцінки отриманих ним даних – технічних показників приладу поліграфа. Висновки формуються на підставі знань закономірностей психофізіологічних реакцій організму людини (інтелектуальна складова), а підтверджуються показниками спеціальної техніки (технічна складова).

Виходячи із вказаного, очевидним є те, що в рамках проведення судової психологічної експертизи, експерту, крім знань психофізі-

ології, для фіксації фізіологічних параметрів реакцій організму піддослідного необхідні спеціальні технічні знання й навички застосування поліграфа та програмного забезпечення. Відповідно, експерт повинен або самостійно в рамках підвищення кваліфікації пройти курс навчання й отримати сертифікат для проведення таких досліджень, набувши статус експерта-поліграфолога [14] або проводити дослідження в комісії разом із сертифікованим спеціалістом-поліграфологом.

В Україні на даний час діють штатні спеціалісти із застосування поліграфа в державних силових відомствах (Національній поліції України, Збройних сил України та Міністерства оборони, Національній гвардії, Державному бюро розслідувань тощо), недержавні установи й компанії (Українське бюро психофізіологічних досліджень та безпеки, Поліграф центр Львів та інші), які мають у штаті сертифікованих спеціалістів та відповідне обладнання, а також спеціалісти – приватні підприємці, які на комерційній основі надають відповідні послуги. Треба зауважити, що довідки і висновки таких спеціалістів за результатами досліджень не можуть виступати доказами у кримінальних провадженнях, оскільки вони не є атестованими судовими

експертами України. Спеціалісти іноді запрошуються органами дізнання та досудового розслідування для проведення опитування фігурантів у справі й оцінки їх показів з точки зору технічних показників поліграфа. Але це непроцесуальна форма використання спеціальних знань під час розслідування, і результатом є отримання тільки орієнтовної для слідства інформації.

Висновки. Підсумовуючи викладене, хотілось би зазначити, що перспектива широкого використання можливостей даної технології в процесі доказування в кримінальних провадженнях цілком залежить від офіційного затвердження методики використання програмного забезпечення поліграфа під час судової експертизи, та удосконалення системи підготовки експертів в цій галузі. Необхідно також підкреслити важливість готовності всіх експертів (не тільки поліграфологів) виступати в судових засіданнях під час розгляду справ із обґрунтуванням наданих висновків з точки зору своєї наукової позиції, кваліфікації та досвіду. Тільки так можна подолати практику виключення судами з системи доказів висновків експертів з огляду на їх «неточне формулювання, припущення чи низьку ймовірність даних».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Книженко С.О. Актуальні питання використання нетрадиційних методів розслідування злочинів / С.О. Книженко, С. М. Сергеева. *Форум права* № 4. 2011. С. 372-375, URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_4_61 (дата звернення 12.12.2023)
2. Беспалько І. Л. Проблематика застосування гіпнозу як нетрадиційного засобу доказування у кримінальному процесі / І. Л. Беспалько, М. О. Конюхова, М. Я. Мельник. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. / голов. ред. Ю. В. Цуркан-Сайфуліна, Т. 29, МОН України, НУ «ОЮА». Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 25-30. DOI <https://doi.org/10.32837/npuola.v28i29.7122021> (дата звернення 14.12.2023)
3. Тенешев В. Нетрадиційні способи доказування злочинів, чи є перспектива? / В. Тенешев, В. Котис. *Актуальні проблеми правознавства*. 2 (22)/2020, С. 160-165, URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/38839/> (дата звернення 14.12.2023).
4. Калугін В.Ю. Нетрадиційні спеціальні знання як засоби збирання значимої для розслідування інформації / В.Ю. Калугін. *Юридичний науковий електронний журнал* № 4, 2016, С. 196-199.
5. Оначишич В. Правові підстави застосування поліграфа на приватному підприємстві / В. Оначишич. *Приватне життя*. Liga Zakon 16.11.2023 URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/223582_pravov-pdstavizastosuvannya-polgrafa-na-privatnomu-pdprimstv (дата звернення 17.11.2023)
6. Хоменко М. Використання поліграфа в розкритті та розслідуванні злочинів / М. Хоменко. *Підприємництво, господарство і право* № 10, 2020. С. 304-308. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/10/53.pdf> (дата звернення 17.12.2023)
7. Мотлях О.І., Корж Є.М. Застосування комп'ютерних поліграфів при професійному кадровому відборі в підрозділі Міністерства внутрішніх справ України та Національну поліцію України : посіб. / Мотлях О.І., Корж Є.М. К. : Освіта України, 2017. 104с.

8. Мотлях О.І. Нормативно-правове регулювання використання поліграфа правоохоронними органами зарубіжних країн. *Вісник. Серія: право та державне управління*. 2011. № 4. С. 169–173.

9. Скрябін О.М. Використання поліграфа у кримінальному судочинстві України / О.М. Скрябін, Н.Д. Тонне. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юридичні науки», 2013. Випуск 1, Т.3. С. 189-194.

10. Інструкція про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України, затвердж. наказом Міністерства оборони України від 14.04.2015 р. № 164, зареєстр. Мін'юст України від 29.04.2015 № 477/26922, ідентифікатор z0477-15, *Офіц. сайт Верховної ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0477-15> (дата звернення 17.12.2023).

11. Положення про психологічне забезпечення в Національній гвардії України, затвердж. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 08.12.2016 р. № 1285, зареєстр. Мін'юст України від 19.01.2017 № 80/29948, ідентифікатор z0080-17, *Офіц. сайт Верховної ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0080-17> (дата звернення 17.12.2023).

12. Порядок проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа в Державному бюро розслідувань, затвердж. постановою Кабінету міністрів України від 11.05.2017 р. № 449, зареєстр. Мін'юст України від 11.05.2017 № 449, ідентифікатор 449-2017-п, *Офіц. сайт Верховної ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/449-2017> (дата звернення 17.12.2023).

13. Інструкція про порядок використання поліграфів у Національній поліції України, затвердж. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 13.11.2017 р. № 920, зареєстр. Мін'юст України від 13.11.2017 № 920, ідентифікатор z1472-17, *Офіц. сайт Верховної ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1472-17> (дата звернення 17.12.2023).

14. Класифікатор професій України ДК 003:2010, затверджений наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28.07.2010 р. № 327, ідентифікатор va327609-10, *Офіц. сайт Верховної ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10> (дата звернення 17.12.2023).

15. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертів та експертних досліджень, Розділ IV «Психологічна експертиза»: наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5, у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 N 1950/5, зареєстр. в Міністерстві юстиції України 02 січня 2013 р. за N 1/22533. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/> (дата звернення 17.12.2023).

16. Волобуєв, А. Ф. Поліграф: техніко-криміналістичний засіб виявлення і фіксації доказів чи інструмент експертного дослідження?. *Криміналістичний вісник*, 30(2), 2018, С. 55–63. <https://doi.org/10.37025/1992-4437/2018-30-2-55>

17. Шапар, В. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор, 2004. С. 13. 640 с.

18. Леонгард К. Особистості із акцентуацією: Переклад с нім. / Карл Леонгард, під ред. В. М. Блейхера. 2-е вид. Київ: Вища школа. Головне вид-во, 1989. 375 с.

19. Неврологія: підручник (ВНЗ I–III р. а.). Розділ I. Функціональна анатомія та патологія нервової системи / Т.І. Кареліна, Н.М. Касевич; за ред. Н.В. Литвиненко. 2-е вид., випр. 288с. *Всеукраїнське спеціалізоване видання «Медицина* URL: <https://www.medpublish.com.ua/nevrologija-pidruchnik-vnz-r-a-t-karelina-nm-kasevich-za-red-nv-litvinenko-2e-vid-vipr/p-497.html?language> (дата звернення 17.12.2023).

20. Лобова частка (мозок). Вікіпедія, вільна енциклопедія URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення 17.12.2023).

21. Все що треба знати про гормони: які є, як діють і коли треба звернутись до лікаря / довідкова інф. 11 квітня 2019, розділ «Здоров'я А-Я» Офіц. сайт Міністерства охорони здоров'я України,. URL: <https://moz.gov.ua/article/health/> (дата звернення 17.12.2023).

22. Інструкція про порядок використання поліграфів у Національній поліції України (Розділ 1, п.2), затвердж. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 13.11.2017 р. № 920, зареєстр. Мін'юст України від 13.11.2017 № 920, ідентифікатор z1472-17, *Офіц. сайт Верховної ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1472-17> (дата звернення 17.12.2023).

23. Спеціальності, спеціалізації в психології / Енциклопедія практичної психології (шифр спеціальності ВАК 19.00.02), URL: http://psychologis.com.ua/specialnostizpt_specializacii_v_psihologii.htm (дата звернення 17.12.2023).

24. Паспорт спеціальності ВАК 19.00.02 Психофізіологія URL: <https://teacode.com/online/vak/p19-00-02.html> (дата звернення 17.12.2023).